

БУХОРО АМИРЛИГИ ДАВРИДА ШИМОЛИЙ СУРХОН ВОҲАСИ: ТАРИХ ВА ТАҲЛИЛ (XVIII – XX АСР БИРИНЧИ ЧОРАГИ)

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич

*Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори
e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0005-2553-6164>
UDK: 94(575.1)*

Аннотация: Ушбу мақола Бухоро Амирлиги даврида, хусусан, XVIII аср охири – XX аср бошларида Шимолий Сурхон воҳасининг сиёсий, маъмурий ва ижтимоий тарихини ёритишга қаратилган. Унда Бухоро амирлиги ҳукмдорларининг марказлашган давлатни барпо этиш йўлидаги курашлари, хусусан, Манғитлар сулоласининг илк вакили Муҳаммад Раҳимхон томонидан Ҳисор, Денов ва бошқа бекликларда содир этилган қонли юришлар ва қўзғолонлар батафсил таҳлил қилинган. Шунингдек, Амир Музаффар давридаги исёнлар, хусусан, Абдулкаримбий додхоҳ ва Катта тўра (Абдулмалик) бошчилигидаги ҳаракатлар, уларнинг сабаблари, кечиши ва оқибатлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Мақолада амирликнинг маъмурий бўлиниш тизими – бекликлар ва амлоқдорликлар, уларнинг ўзгарувчан табиаи ҳамда ҳудудий бошқарув тизими, судлов ва маъмурий амалдорлар фаолияти чуқур ўрганилган. Тадқиқотда Н.А. Маев, Д.Н. Логофет, Г. Бонвалот каби сайёҳ ва олимларнинг маълумотлари ҳамда архив ҳужжатларига асосланилган. Ушбу таҳлил Шимолий Сурхон воҳасининг ушбу даврдаги мураккаб сиёсий жараёнлари ва маҳаллий аҳоли ҳаётининг ўзига хос жиҳатларини очиқ беради.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, манғитлар, Шимолий Сурхон воҳаси, Ҳисор беклиги, Денов қўзғолони, Абдулкаримбий додхоҳ, маъмурий бошқарув, Калла минораси, Муҳаммад Раҳимхон.

Аннотация: Статья посвящена освещению политической,

административной и социальной истории оазиса Северный Сурхан в период Бухарского эмирата, в частности, в конце XVIII - начале XX вв. В ней дается подробный анализ борьбы правителей Бухарского эмирата за создание централизованного государства, в частности, кровавых походов и восстаний, проведенных первым представителем династии Мангидов Мухаммадом Рахимханом в Гиссаре, Денау и других княжествах. В ней также даются ценные сведения о восстаниях во время правления Амира Музаффара, в частности, о действиях под руководством Абдулкаримби Дадха и Катта Тура (Абдулмалика), их причинах, ходе и последствиях. В статье глубоко изучается система административного деления эмирата - княжества и вотчины, их меняющийся характер и система территориального управления, деятельность судебных и административных чиновников. Исследование проведено Н.А. Маевым, Д.Н. Логофетом, Г. Оно основано на информации туристов и учёных, таких как Бонвалот, а также на архивных документах. Анализ раскрывает сложные политические процессы в Северном Сурханском оазисе в этот период и особенности жизни местного населения.

Ключевые слова: Бухарский эмират, мангиты, Северный Сурханский оазис, Хисарбеги, Деновское восстание, Абдулкаримби Додхох, административное управление, башня Калла, Мухаммад Рахимхан.

Abstract: This article is aimed at covering

the political, administrative and social history of the Northern Surkhan oasis during the Bukhara Emirate, in particular, at the end of the 18th - beginning of the 20th centuries. It provides a detailed analysis of the struggle of the rulers of the Bukhara Emirate to establish a centralized state, in particular, the bloody campaigns and uprisings carried out by the first representative of the Mangid dynasty, Muhammad Rahimkhan, in Hissar, Denov and other principalities. It also provides valuable information about the rebellions during the reign of Amir Muzaffar, in particular, the actions led by Abdulkarimbiy Dadkh and Katta Tura (Abdulmalik), their causes, course and consequences. The article deeply studies the administrative division system of the emirate - principalities and estates, their changing nature and the system of territorial administration, the activities of the judiciary and administrative officials. The research was carried out by N.A. Maev, D.N. Logofet, G. It is based on the information of tourists and scientists such as Bonvalot, as well as archival documents. This analysis reveals the complex political processes of the Northern Surkhan oasis during this period and the unique aspects of the life of the local population.

Key words: Emirate of Bukhara, Mangites, North Surkhan Oasis, Hissar Beggi, Denov Rebellion, Abdulkarimbiy Dadkhoh, administrative management, Kalla Tower, Muhammad Rahimkhan.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Марказий Осиё халқлари давлатчилигида ўзига хос ўрин тутган Бухоро амирлиги кўп асрлик бой тарихга эга. Ушбу амирликнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини ўрганиш минтақанинг ўтмишини англашда муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, амирликнинг чекка ҳудудлари, жумладан, стратегик жихатдан муҳим бўлган Шимолий Сурхон воҳасининг тарихий ўрни ва бу ерда юз берган сиёсий-ижтимоий жараёнлар алоҳида тадқиқот мавзусидир.

Ушбу мақолада Бухоро амирлиги даврида, яъни XVIII асрнинг ўрталаридан XX аср бошларигача бўлган даврда

Шимолий Сурхон воҳасининг тарихи, унинг маъмурий-сиёсий аҳволи ва маҳаллий аҳолининг бу жараёнлардаги иштироки таҳлил қилинади. Тадқиқотда Манғитлар сулоласининг марказлашган давлатни барпо этиш йўлидаги қонли юришлари, уларнинг маҳаллий бекликлар, хусусан, Ҳисор ва Деновдаги қаршиликларни шифқатсизларча бостириши ҳамда Россия империясининг минтақага кириб келиши фонида юз берган сиёсий қўзғолонлар ўрганилади. Мақола бу воқеаларни ўз ичига олган тарихий манбалар, архив ҳужжатлари ва замонавий олимларнинг тадқиқотларига асосланган ҳолда минтақа тарихининг ўзига хос жихатларини очиб беради.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Аштархонийлардан сўнг ҳокимият тепасига манғитлар сулоласи чиқиб келди. Янги сулола асосчиси Муҳаммад Раҳимхон дастлаб давлатни сохта хонлар бўлмиш Абдулмўмин ва Убайдуллахон номидан бошқарди. Ўз ҳокимиятини кучайтириб олгач, 1756 йилнинг 16 декабрида йирик ўзбек уруғлари вакиллари томонидан оқ кигизга ўтказилиб расман тахтга чиқарилди ва давлат бошлиғи сифатида ўз фаолиятини бошлади[1:21-22]. Шу тариқа Мовароуннаҳрда манғитлар сулоласи ҳукмронлиги бошланди ва у то 1920 йилга қадар давом этди.

Карминалик қози Зухайр ўғли қози Муҳаммад Вафо Карминагий берган маълумотга қараганда, XVIII асрнинг ўрталарида Ҳисор ҳудуди Сурхон воҳасининг Миршоди қишлоғидан бошланган. Бойсун ва Шеробод ҳам Ҳисор мулклиги таркибида бўлган[2:196]. XVIII аср бошларидан Термиз Шеробод беклиги таркибида эди[3:507].

Муҳаммад Раҳимхон мамлакатни марказлаштириш учун қаттиқ кураш олиб борди. Сиёсий тарқоқликка чек қўйиш учун Термиздаги қўнғирот, Ҳисордаги юз ва Шаҳрисабздаги кенас уруғларини бўйсундиришга киришди. Давлатни мустаҳкамловчи сиёсий-маъмурий ислохотлар ўтказилиши натижасида

хўжалик ҳаёти тикланиб ривожлана бошлади[4:155].

Муҳаммад Раҳимбий Бухоро ҳукмдори деб эълон қилинган вақтда Ҳисор ўлкаси унинг ҳокимиятини тан олмади. Оқибатда, Раҳимхон бўйсуннишни истамаган Ҳисор, Денов, Душанбе, Бойсун ва Термизга қарши ҳарбий юришлар уюштиришга мажбур бўлди[5:46].

Муҳаммад Вафонинг ёзишича, Муҳаммад Раҳимхоннинг Ҳисор ўлкасига биринчи ҳарбий юриши ҳижрий 1169 (милодий 1756) йилда содир бўлди. Пошхурд қалъаси яқинидаги Тангидевон қалъасида бўлиб ўтган қирғинбарот жангда Раҳимхон ғалаба қозонди. Раҳимхон қўлга тушган бутун эркакларни ўлдирди. Хотин-қизларни асир олиб, Қарши бозорида жар солдириб уларни соттирди. Қўлга тушган ўлжа шу қадар кўп эдики, уларни сипоҳийларга бўлиб бермоқ учун олти кун вақт зарур бўлди[6:95].

Раҳимхоннинг Ҳисор ўлкасига иккинчи юриши ҳижрий 1170 (милодий 1756-57 йй.) йилда бўлиб ўтди. Унда Шеробод қалъаси яқинидаги Кўҳистон қалъаси (ҳозирги Калламосор) да ҳисорликлар билан тўқнашди. Бу жангда Раҳимхоннинг қўли баланд келди, асир тушган эркакларни сўйиб, бошларидан калла минора ясади, хотин-қизларни эса ўз сипоҳилари (аскарлари) га тақсимлаб берди[6:95].

Раҳимхон келтирган қирғин натижасида юзага келган калла минора узоқ вақт мавжуд бўлган. Бу жой халқ хотирасида қолиб, Калламосор қабристони номи билан аталган. Кейинчалик қишлоқ номига асос бўлган. Қалъа вайроналарини кузатган Н.А.Маев қадимий Калламосор, яъни бош суякларидан ташкил топган бу қабристон қадимда Амударё соҳиллари ва бой Бақтриядан унча бой бўлмаган Сўғдиёнага ўтадиган бу дарада шиддатли жанг бўлганлигини кўрсатади, - деб таъкидлайди[10:165, 306].

Бу ғалабадан кейин Ҳисор аҳолиси унга таслим бўлишдан ўзга чоралари қолмади. Аҳолидан моли омони сифатида ўн минг тилла йиғиб олинди. Раҳимхон бу ерга ўз одамини ноиб қилиб тайинлаб, Бухорога

қайтиб кетди. Аммо орадан икки йил ҳам ўтмай Ҳисор аҳолиси амир ва у тайинлаб кетган бекнинг зулмига чидай олмай, исён кўтардилар. 1757 йили Деновда юз берган амир навкарлари ва савдо аҳли ўртасидаги тўқнашув «Тож ут-таворих» асарида қуйидагича тасвирланади: «1757 йил 4 май куни Денов шаҳрида одатдагича вилоятнинг ҳамма томонларидан олди-сотди қилиш учун келган жуда кўп кишилар тўпланган эди.

Улар ҳеч нарсадан хабарсиз, ўзларининг савдо ишлари билан машғул бўлиб фойда чиқариб олиш билан овора эдилар. Аммо кўзғолон кўтарган маҳаллий амир (бухороликлар ағдариб ташлаган Муҳаммад Аминбий юз)нинг йигитлари ҳар қайси дарвозадан битта-битта шаҳар ичига кириб келдилар ва халқ билан лик тўла савдо қизиқ турган бозорга ҳужум қилдилар. Улар ёввойи шерлардек тинч аҳоли устига ёпирилдилар, бозорни тарқатиб юбориб молларни ва қимматли буюмларни босиб олдилар. Арқдан бозорга ўз иши билан келган бухоролик сарбозларни тутиб олиб шу жойнинг ўзидаёқ ўлдирдилар»[8:664-665].

Кўзғолончиларга Омон Боқий деган одам бошчилик қилди. У Денов яқинидаги Чўрзак қалъасини ўзига қароргоҳ қилиб олди. Кўзғолончилар Денов қўрғонини 40 кун камал қилишди. Бу орада камалдагиларга амирнинг Дараи Нихонда турган қўшинлари ёрдамга етиб келишди. Энди кўзғолончилар ҳам қўрғон ичидаги, ҳам шаҳар ташқарисидаги амир қўшинларига қарши жанг қилишга мажбур бўлдилар. 40 кундан кейин Бухоро амири асосий кучлари билан етиб келгач, Денов ишғол этилди.

Шаҳар беаёв таланди ва вайрон этилди. Кўзғолончилар бошлиғи Омон Боқий қатл этилди. Бошқа аҳолини кўйдек сўйдириб, кесилган бошларидан Денов дарвозасининг қаршисидаги тепа устида калла минора барпо этди. Сўнгра Сарижўй, Регар, Душанбе ва бошқа шаҳарларга қирғин солиб, у ерда кесилган бошларни ҳам Деновга юбориб, юқоридаги калла минора устига жойлади. Ҳисор халқининг ёрдамига

борган 400 нафар Хўжанд ва Ўратепа аҳолиси Дараи Нихонда Раҳимхон одамлари томонидан қўлга туширилиб, уларнинг боши ҳам калла минора устига чиқарилди[6:95]. Шу тариқа Денов калламинораси вужудга келтирилди. Унинг ўрни эндиликда *Йилқибозор* деб аталади.

1758 йили Ҳисор ҳокими Муҳаммад Аминбий бошчилигида кўзғолон кўтарилди. Уни бостириш учун Муҳаммад Раҳимбий Ҳисорга катта қўшин тортди. Шаҳарни вайронага айлантириб ўт қўйди, Муҳаммад Аминни қатл қилиб, ўрнига янги ҳоким тайинлади[9:24].

XIX асрнинг 60-йилларида бутун Туркистон ўлкасида сиёсий вазият кескинлашди. Рус қўшинларининг босқинчилик ҳаракатлари туфайли оғир вазият юзага келди. Айниқса, 1865 йилда Тошкентнинг руслар томонидан эгаллаб олиниши Амир Музаффарнинг мавқеига путур етказди. Н.А.Маевнинг ёзишича, Амир Насрулло даврида Денов беги этиб тайинланган асли қоратегинлик Абдулкаримбий додхоҳ амир Музаффарнинг Тошкентни ололмай, муваффақиятсизликка учраганидан фойдаланиб, амирликдан ажралиб чиқишга қарор қилди[10:130].

Француз сайёҳатчиси Бунвалот у ҳақда: «Абдулкарим ўз қўшини орасида катта обрўга эга эди. У ҳарбий куч, шароит ва имкониятларни ҳисобга олмасдан ҳаракат қилишга ва ғалабага эришишга интиларди. У қандай қилиб амирга нисбатан халқнинг норозилигини кучайтиришни биларди. Абдулкарим Денов қалъасида ҳарбий кучга бошлиқ бўлгандан сўнг етарли қурол-аслаҳа тўплади, қалъани таъмирлади, минорани кўтарди ва амирга солиқ тўлашдан бош тортди»-деб ёзади[11:220].

Кўзғолонни Бойсун ва Шеробод бекликлари ҳам қўллаб-қувватладилар. Абдулкаримбийга Кўлоб беги Сарихон қатагон ҳам келиб қўшилди. Сарихон қатагон 1850-1870 йилларда Кўлоб беклигини бошқарган. Абдулкаримбий кўзғолонидан каттиқ ғазабланган амир Музаффар кўзғолонни бостириш мақсадида шахсан ўзи қўшин тортиб келди. Амир

Музаффар Бойсунга келган вақтда шаҳар аҳолиси жангсиз таслим бўлиб, унга ўз содиқликларини билдирдилар. Сўнгра амир қўшинлари Хидирча яқинидаги Аммаксой (Омборсой) деган жойда кўзғолончилар билан жанг қилишди. Кўзғолончилар бу жангда мағлубиятга учраб Денов томон чекинишди. Қалъа бир кун давомида ҳимоя қилинди.

Амир қўшинлари Деновни штурм билан олиб, қалъа ва унинг деворларини вайронага айлантирдилар. Мағлубиятдан сўнг Абдулкарим додхоҳ ва унинг маслакдошлари Кўлоб беги Сарихон ҳузуридан паноҳ топди. Амирнинг Кўлобга ҳарбий юриш қилишидан чўчиган Сарихон исёнкор зодагонларни Абдулкаримбий додхоҳ билан биргаликда Бухоро амирига топширди. Улардан 20 дан ортик киши Дарбандда қатл қилинди[10:176]. Н.Маевнинг ёзишича, бу воқеа Самарқанднинг руслар томонидан эгалланишидан (1868 йил) уч йил олдин (1865 йил) бўлиб ўтган эди[10:130].

Амирликка қарши кўтарилган кўзғолонга деновликлар билан бирга Олатемир ва Ёлти қишлоқлари (ҳозирги Шўрчи тумани) аҳолиси ҳам қатнашишди. Кўзғолон раҳбарларидан бири Ойбарак қишлоғидан Эрназар полвон бўлган. Амир қўшинлари кўзғолонни шафқатсизларча бостирганидан сўнг асирларни қўйдек кўгаллаб, Бухорога ҳайдаб кетишди. Йўлда улар юришдан бош тортишган. Амир кўзғолончиларнинг кўпчилигини Тангимуш дараси оғзида қатл этди. Қолганлари яна ҳайдаб кетилди. Улар Дарбанд қишлоғига етиб, юришни рад этишгач, амирнинг буйруғи билан улар ҳам қатл этилди[12:25-26].

Ўнлаб Денов кўзғолончилари кўганлаб қатл этилган жой тарихда «Кўган ота» деб ном олди ва вақтлар ўтиши билан муқаддас жойга айланди. Шу ном асосида мазор ёнида вужудга келган қишлоқ ҳам аталди. Деновни забт этгач, амир ўз қўшинлари билан Қўрғонтепага келди. Сарихон тоғларга қараб қочди. Аммо қўлга тушиб, амир олдига олиб келинди. Амир уни Бухорога жўнатди. Кўлоб беги этиб унинг

жияни Умархон тайинланди. Бирок Умархон тез орада кўзғолон кўтариши натижасида амир яна Сарихонни Кўлобга бек қилиб тайинлади.

1866-1868 йиллар оралиғида Россия ва Бухоро ўртасидаги уруш амирлик мағлубияти билан якунланди. 1868 йил 23 июндаги сулҳга биноан Бухоро амирлиги Россиянинг вассалига айланди. Амир кўпгина ерларидан ажралиб қолди. 500 минг рубл миқдоридаги тоvon пули тўлашга мажбур бўлди. 1868 йилда Бухоро амирининг тўнғич фарзанди Ғузор беги Абдулмалик (Катта тўра)[13:14,16,18, 14:538] амирнинг таслимчилик сиёсатидан норози бўлиб, ўз отасига қарши кўзғолон кўтарди.

У амирга қарши чиққан руҳонийлар ва йирик зодагонлар-Худоёр тўқсоба қора манғит, Ибодуллабек тўқсоба оқ манғит, Иброҳим тўқсоба тўқ манғит[5:81] ҳамда Шаҳрисабз ҳукмдори Бобобек ва Китоб ҳукмдори Жўрабек, Ҳисор ва Кўлобдаги маслакдоши Содиқ Тўра, қозоқ султони Кенисари Қосимов ўғли мададига таянган ҳолда Шаҳрисабздаги Амир Темур томонидан барпо қилинган Оксаройда ўзини ҳукмдор деб эълон қилди[15:40]. Амир Музаффар тахтдан туширилганлигини маълум қилди. Амирликнинг шарқий бекликлари тўлиқ Абдулмалик томонига ўтди. Амир Музаффарни чор ҳукуматини қўллаганликда айбловчи варақалар тарқатила бошланди[16:28].

Шу тариқа, бутун Бухоро амирлиги ҳудудида ҳарбий ҳаракатлар авж олди. Музаффар яқинлари кўмагида Абдулмалик кўшинини тор-мор қилмоқчи бўлди. Аммо Шаҳрисабз ҳамда Китоб беклари кўзғолончиларни қўллаб-қувватлаши натижасида нияти амалга ошмади. Иложсиз қолган амир Музаффар Зарафшон округи бошлиғи генерал-майор Абрамовга мактуб йўллаб ёрдам сўради[7:59]. Подшо ҳукумати амир Музаффарни қўллаб-қувватлаб, генерал Абрамовга Абдулмалик тўрани тор-мор этишга буйруқ берди.

1868 йил 23 октябрда генерал Абрамов армияси Қарши шаҳрини эгаллади,

маҳаллий аҳолига варақалар тарқатиб, унда Абдулмаликни «Худони, унинг пайғамбари Муҳаммадни унутганликда, тахт учун отасига қарши қўл кўтарганликда айблади»[17:407]. Руслардан енгилган Абдулмалик тўра Шерободга келди. Абдулмалик тўранинг Шерободга келганидан хабар топган Сарихон қатағон ўзининг жангчилари билан Абдулмалик тўрага ёрдамга келди. Аҳолига турли имтиёзлар берилишини ваъда қилиб, кўзғолон кўтаришга чақирди. Шу билан бирга Деновга ўзининг маслакдоши Улуғбекни бек қилиб жўнатди[10:155].

1868 йилда Абдулмалик тўра кўшини тор-мор қилинганидан сўнг амир Музаффар русларнинг ёрдами билан шарқий бекликларни бўйсундиришга киришди. Дастлабки, ҳарбий юришлар Шеробод беклигига қаратилди. Бунинг учун, авваламбор Абдулмўмин тўрани Қаршига, Ёқуббек кушбеғини эса Ғузорга бек этиб тайинлаб, уларни кўшин билан Шерободга жўнатди. Шеробод, Даҳпаракентнинг кўнғирот, сарой ва бошқа қабилалари аҳолиси Останақулбий кўнсук атрофида тўпланган эдилар.

Ғузор ҳокими Ёқуббек кушбеғи артиллерия билан қуролланган кўшин ёрдамида Дарбандга келди. Бойсун беги Муҳаммад Юсуф девонбеги тортувли амир кўшини томонига ўтиб кетди. Сабаби, Муҳаммад Юсуф тортувли амирнинг энг ишончли бекларидан бири эди[5:109]. Амир кўшинларининг юришидан хабар топган аҳоли ўз бошлиқларининг изидан боришмади. Останақулбий, Шоҳмардонқул қозоёқли, Ёдгорбеклар бола-чақасини олган ҳолда тезликда Амударёдан ўтиб, Афғонистонда бекиндилар. Ҳеч қандай қаршиликсиз Шерободни эгаллаган амир, кўзғолончиларга хайрихоҳ бўлган барча қабилаларга катта миқдорда омонлик пули солиғини солди[5:111].

Кейинги навбат Денов беклигига қаратилди. Бу ерда Ҳисор беги бошчилигида катта халқ лашкари йиғилганди. Ҳисорликларда икки пўлат ва икки чўян тўпи бор эди[10:175]. 1868 йили амир кўшини ҳисорликларни тор-мор

келтириб, Денов ва Ҳисорни кўлга киритди. Исёнкор беклар амир кўшинлари томонидан қаттиқ жазоланди. Денов беги Улуғбек асир олинди ва Қарлук қишлоғида қатл қилинди[10:176]. Мирза Салимбекнинг ёзишича, 1868 йил қишида амир кўшини Деновда кўтарилган йирик кўзғолонни шафқатсизларча бостирди, халқдан Чингизхон даврини эслатадиган даражада ўч олди[15:36].

С.Бонвалотнинг ёзишича: «Амир ўз душманларини қўрқитиш учун минглаб кишиларнинг бошини танасидан жудо қилди ва уларнинг бошларини марказий дарвозага осиб қўйди. Бошлар йиртқич қушларни ўзига жалб этиб, уларнинг емиш учун талашишлари, чинқириқлари узоқ-узоқларга эшитилиб турарди»[21:141]. Денов қалъаси қисман вайрон этилди, қалъада аҳоли яшашига рухсат берилмай, шаҳарни сув билан таъминловчи тўғон ҳам бузиб ташланди. Бундай жазодан кейин Абдулмалик тўра изидан ҳеч ким бормади ва Ҳисор воҳаси Бухоро амири кўл остига ўтди.

Шундан кейин Ёқуббек қушбеги Сарихон қатағонга қарши юриш бошлади. Н.А.Маевнинг ёзишича, Сарихон қатағон Ёқуббекка қаршилиқ қилолмай, Кобулга қочиб кетди. Кўлоб жангсиз олинди[10:155]. Бухоро амирлигига қарши халқ ҳаракатлари 1878–1879 йилларда ҳам давом этди. Афғонистондан қайтаётган рус сайёҳи доктор Яворскийнинг ёзишича: «Бухоро амирлигида вазият унчалик тинч эмас, Шеробод беги Қоратоғдаги кўзғолонни бостириш учун жўнаб кетди. Бухоро амири Шаҳрисабзга ўзига қароргоҳ қилиб олиб, Шарқий Бухородаги кўзғолонларни бостириш учун жанговор ҳаракатларга бошчилик қилди ва Бухоро шаҳрига олти-етти ой давомида бормади[18:370].

Афғонистон ҳукмрон доиралари Шарқий Бухоро бекликларидаги халқ ҳаракатларидан ўз манфаати йўлида фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Ҳаттоки амирдан Карки, Термиз ва бошқа чегара шаҳарларни Афғонистонга беришни талаб этишди[19:17].

Шарқий Бухоро аҳолиси кайфияти ва қарашларининг ўзгаришига Абдулмаликнинг Ҳиндистондан қайтиб келиши ҳам таъсир кўрсатди, чунки Ҳисор ҳокими Саид Абдулмўмин акаси Катта Тўра билан яқин алоқада эди. Ҳисор ҳокими кўшин, қурол-яроғ йиғди, ўзбек уруғларини кўзғолонга ундади. Маҳаллий аҳоли, қисман зодагонлар ҳамда Музаффарнинг ўғли-Ҳисор ҳокими ҳам амир сиёсатидан норози эди. Негаки, шарқий бекликларда амир ҳокимиятининг ўрнатилиши ўлкани хонавайрон қилган, аҳолининг ҳам турмуш даражаси кескин пасайган эди. Натижада, Шарқий Бухоро бекликларидаги маҳаллий аҳоли Афғонистонга ва Туркистоннинг ички ҳудудлари ҳамда баланд тоғларга кўчиб кетишга мажбур бўлди[27].

Амир ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва халқ исёнларини бостириш учун XIX асрнинг 70-йилларида Шерободда 300, Бойсунда 300, Деновда 500 навкар ва 2 тўп, Сариосиёда 500, жами Шарқий Бухоро ерларида 6 минг кишилиқ кўшинни сақлаб туришга мажбур бўлди[20:309-310, 28]. Ҳисор ўлкаси Бухорога тўлиқ бўйсундирилганидан сўнг ҳудуд Бойсун, Шеробод, Денов, Юрчи, Ҳисор, Қобадийн ва Қўрғонтепа бекликларига бўлиб юборилди[10:177]. Ҳисор ўлкасига бек этиб Ёқуббек қушбеги тайинланди [10:309-310]. Унинг ўлиmidан кейин оз фурсат Салим дастурхончи, ундан сўнг амирнинг ўғли Саид Абдулмўмин (1871-1886 йй.) тайинланди. Ҳисор муҳим стратегик ҳудуд бўлганлиги учун амир Музаффар унинг ички бошқарувини тўлиқ назорат қилди[29].

1885 йили амир Музаффар вафот этди. Шу йилнинг 14 ноябрида Бухоро тахтига Абдулаҳадхон ўтирди ва амирликни 26 йил давомида бошқарди [15:82-85]. Унинг тахтга кўтарилиши ака-ука ўртасида низо келиб чиқишига олиб келди. Абдулаҳадхон акаси Абдулмўминнинг Ҳисорда бек сифатида туришини хавфли деб билиб, уни 1886 йил июль ойида Бойсун беги этиб тайинлади ва кейинчалик Бухорога чақириб уй қамоғида сақлади[30]. Абдулмўминдан

кейин Ҳисорга амир Музаффарнинг тутинган акаси Остонақулбек тайинланди. У 1906 йилгача Ҳисорни идора қилди. Охирги бек Авлиёқул парвоначи 1920 йилгача ўлкани бошқарди ва совет истилоси даврида Афғонистонга ўтиб кетди [22:95-96].

Сарижўй беклиги. 1875 йилда Бухоро амирлигининг шарқий ва жанубий қисмларини ўрганган Н.Маев мазкур ҳудудда Бойсун, Денов, Юрчи, Сариосиё, Ҳисор, Балжувон, Кўлоб, Қўрғонтепа, Қабодиён, Шеробод, Калиф ва Карки бекликлари бўлганлигини қайд этади[10:308]. 1886 йилда Туркистон Бош штабининг капитани Покотилонинг маълумотида кўра, Бухоро амирлигининг шарқий ва жанубий қисмлари Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи, Ғузор, Шеробод, Пошхурд, Бойсун, Денов, Қабодиён, Қўрғонтепа, Балжувон, Ҳисор, Сарижўй ва Кўлоб бекликларидан иборат бўлган[23:60-61]. Бу рўйхатда Сариосиё ва Юрчи бекликлари тугатиб юборилганлигини кўриш мумкин. Сарижўй амлоқдорлиги бекликка айлантирилган. Унинг таркибига Сариосиё беклиги ерлари киритилган. Юрчи эса Денов беклигига қўшиб юборилган.

Шу даврда ҳозирги Сариосиё ва Узун туманлари ҳудуди Сарижўй, Денов ва Ҳисор бекликлари таркибида бўлган. Денов беклиги Гирдикўрғон, Қарлук, Пўстиндара, Хидирман, Дўрмоншо ва Сина амлоқдорликларига; Сарижўй беклиги Сарижўй, Сариосиё, Дашиновот ва Хуфар амлоқдорликларига; Ҳисор беклиги Регар, Қоратоғ, Душамбе, Ҳисор, Шўрам, Ғози Малик, Хонақо, Оби Душамбе, Вазхоб, Файзобод, Ябай, Пушти Боғариқ, Норақ, Нонак ва Комид амлоқдорликларига бўлинган.

Сарижўйда 7000 хўжалик ва 20 минг аҳоли яшаган. Улар ўзбек қўнғиротлари ва тожиклардан иборат эди. Денов беклигида тожик, туркман ва ўзбекларнинг жуз уруғидан иборат 16 минг хўжалик ва 50 минг аҳоли яшаган. Ҳисорда 50 минг хўжалик, 160 минг аҳоли яшаган. Аҳолиси ўзбек ва тожиклардан иборат бўлган. Ўзбек

аҳолиси лақай, қарлук ва дўрмонлардан ташкил топган[24:60,61,77,79].

1911 йилда Бухоро амирлигини ўрганган рус олими Д.Логофет амирликда 28 та беклик бўлганлигини қайд қилади. Булар: Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Хатирчи, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Балжувон, Шугнон, Рушон, Кўлоб, Қўрғонтепа, Қабодиён, Шеробод, Калиф, Карки, Будалик, Қабокли, Қарши ва Нарозим[25:247-250].

Гувоҳи бўлганимиздек, рўйхатда Сарижўй беклиги йўқ. Унинг ерлари тўлиғича Ҳисор беклиги таркибига киритилган. Шу боис, Ҳисор беклиги олдингидек 15 эмас 20 та амлоқдорликдан иборат бўлган. Аммо кўп ўтмай бу беклик яна қайта тикланди. 1916 йилги рўйхат вақтида Сарижўй беклиги вилоят сифатида қайд этилади. Унинг таркибига Оққўрғон, Гузарак (Газарак), Дашти Набот, Сариосиё, Сарижўй, Регар, Сарижўйи Газарак, Чортоқ ҳамда Шарғун амлоқдорликлари кирган[26:10-14].

Одатда амлоқдорликлар аҳолининг сонига қараб ташкил этилар эди. Агар бирон-бир бек белгиланган солиқларни ўз вақтида тўлай олмаса, амир ундан муайян амлоқдорликни тортиб олиб бошқа бекликка совға қилиб берган. Камситилган бек солиқни амлоқдорлик тортиб олингунга қадар бўлган ҳажмда тўлашга мажбур бўлган. Солиқларни вақтида тўлай олмаган амлоқдорликлар ҳам кўпинча бошқа беклик ёки амлоқдорликларга қўшиб берилган. Бухоро амирлигида беклик ва амлоқдорликларнинг тез-тез ўзгариб туриш сабаби ҳам шунда.

1875 йилда Ҳисор ўлкасида бўлган рус сайёҳи Н.А.Маев Дашиновот ва Сарижўй қишлоқлари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради. Унинг ёзишича, Дашиновот катта ва бой қишлоқ бўлиб, анорларининг жуда ширинлиги билан машҳурдир. Қишлоқ гўёки анорзорлар ичида фарқ бўлаётгандек. Дашиновот анорлари бутун Бухоро амирлиги бўйлаб сотилади. Улар билан фақат Шаҳрисабзнинг йирик ва ширин

анорларигина тенглашиши мумкин.

Сарижўйда бўлганида унинг қишлоқдан фарқ қилмайдиган, лекин девори ва дарвозаси ҳамда 2000 аҳолига эга шаҳар бўлганлигини қайд қилади. Сарижўйнинг кекса амлоқдори Н.Маевни самимий кутиб олган. Амлоқдорасли жиззахлик бўлиб, оила аъзолари Жиззахда қолган эди. У ўз вақтида амирнинг ўғли Саид Абдулмўмин қўлида мирохур бўлиб ишлаган ва амирнинг ишончига кирган эди. Амлоқдор уйига кетишни жуда истар, лекин амирнинг қаҳрига йўлиқишдан қўрқиб, бу ҳақда айтишга ботинолмаслигини маълум қилди.

Бундан ташқари, Н.Маев Тўпаланг дарёсининг сўл соҳилида Кармин ва Тортувли, ўнг соҳилида Тегирмон ва Ёрсоти қишлоқларини ҳамда Сариосиё шаҳарчаси билан Шамадиён қишлоғи бўлганлиги қайд этади. Сарижўй ва Дашновот оралиғида Фозил қушли қишлоғи, ундан нарироқда Тоқчиён қишлоғи жойлашган. Охирги икки қишлоқнинг қурилиши Н.Маев учун катта янгилик бўлган. Сабаби, бошқа жойлардаги пастқам лойсувоқ уйлардан фарқли равишда уйлар баланд қилиб кўтарилган ва ташқи кўриниши худди рус уйлари(избушка)га ўхшаб кетар эди. Буларнинг барчаси Н.А.Маевда жуда катта қизиқиш уйғотган[10:184-186].

Сарижўй беклигининг бошқарилиши. Сарижўй вилоятини бек бошқарган. Бек қушбегининг тавсиясига кўра, шахсан амир томонидан тайинланган. Одатда беклик лавозимига ўтирган шахс тўқсоба ёки инок унвонига эга бўлган. Бек ҳузурида қуйидаги амалдорлар фаолият кўрсатишган:

1. *Мирза*-иш юритувчилар, биттадан уч нафаргача киши бўлган, унвони бўлмаган;
2. *Ясовулбоши*-бекнинг ёрдамчиси, мирохурдан то тўқсобагача бўлган даражадаги унвонга эга эди. Олис бекликларда иккита ясовулбоши бўлган;
3. *Ясовуллар*-унинг ёрдамчилари, 1 нафардан 3 нафаргача киши бўлган;
4. *Шогирдпошо* - топшириқларни бажарувчи аъёнлар гуруҳи. 50 нафардан 200 нафаргача киши бўлиб, чухра ёки

мирохур унвонларига эга бўлишган;

5. *Девонбеги*- крим-чиким билан шуғулланувчи амалдор;

6. *Миришаб*-шаҳар полицмейстери;

7. *Аминоначи* - бозорларда ўлпон (аминона) йиғиш билан шуғулланувчи амалдор, унинг ҳузурида *амалгирлар* - бозорларда солиқ йиғувчилар турган.

8. *Маҳрамлар* - энг яқин шахсий хизматкорлар, хизмат топшириқларини бажарувчи мансабдорлар гуруҳи;

9. *Шарбатдор* - нон ва дастурхонга масъул амалдор;

10. *Дарғабоши* - туяларнинг бошлиғи;

11. *Мирохурбоши* - отхона бошлиғи;

12. *Фаррошбоши* - ошхона бошлиғи;

13. *Тўпчибоши* - Россия истилосидан олдинги ҳарбий унвон, негаки у кўрғон ва тўпларга бошчилик қилган. Кейинроқ, нуфузи пасайиб, беклик қамоқхоналарида сақланаётган маҳбуслар устидан назорат қилган;

14. Рус тили тилмочи. Одатда тилмоч рус қўшинлари ёки чегара қўшинлари жойлашган бекликларда сақланган;

15. Бозор оқсоқоли-от, қўй ва туя бозорларида сотилган ҳайвон учун бож ундирувчи амалдор;

16. Навкарлар-почта ташиш ва қўриқлаш ишлари билан шуғулланганлар. Навкарлар сони турли унвондаги, то қоровулбегига қадар 200 нафардан 300 нафаргача бўлган.

Қўйи хизматкорлар - раислар (отхона хизматчилари), баковуллар (ошпазлар) ва идекшу (қозон-товоқ ювувчи) лар бўлган[25:242-243].

Бундан ташқари, беклар ҳузурида маҳаллий аҳоли орасидан катта нуфузга эга кишилардан оқсоқоллар турган. Уларнинг сони 5-15 нафаргача бўлиб, қоровулбегидан тортиб то бий даражасидаги унвонгача бўлишган. Бундай унвонлар одатга кўра амир томонидан берилган[25:243].

Судлов тизими—Бухоро амирлигида барча қонунлар шариатга асосланар эди. Амирликда чекланмаган судлов ҳуқуқига амирнинг ўзи, беклар ва бошқа амалдорлар эга эдилар. Бекликлардаги қозилик судларини сайлаш умуман бўлмаган.

Ишларни кўриб чиқиш ва ҳукм чиқаришда маслаҳатлашиш, ишни қайта кўриб чиқиш босқичлари бўлмаган.

Д.Н.Логофетнинг ёзишича, беклик марказида яшаган қози барча амлоқдорликларда ўзининг ишончли одамларига эга бўлган. Унинг қошида қуйидаги амалдорлар хизмат қилган:

Муфти-қозининг ёрдамчиси;

Мирзалар- иш юритувчилар. Бир нафардан уч нафаргача киши бўлган;

Мулла азимлар-тергов вақтида иштирок этадиган вакиллар. 10 нафардан 30 нафаргача киши бўлган;

Девонбеги-хўжалик бошқарувчиси;

Мирохурбоши-отхона бошлиғи;

Маҳрамлар-энг яқин хизматчилар;

Қуйи хизматчилар - раислар, идекшу ва баковуллар.

Қози амир томонидан тайинланган. Одатда, у мадрасани тугатган, тажрибали ва шариат қонунларини яхши биладиган киши бўлиши керак эди. Қозиларнинг тавсияси билан қозикалон амлоқдорлик қозилари ва мулла азимларни тайинлаган[25:245-246]. Қози мутаваллини (воёга етмаганларнинг мол-мулкини назорат қилувчи амалдор) тайинлаш ва бошқа ҳуқуқларга эга эди. Бекликдаги қозиларга амлоқдорликлардаги ноиб-қозилар ҳам бўйсунган.

Қозига фуқаролик ишларини ҳал қилганлиги учун тўланадиган ҳақдан ташқари, қишлоқ ёки чек ердан тушадиган даромад ҳам тўланган. Ишни кимнинг фойдасига ҳал қилса, ундан ҳам катта тўлов олган. Бекликда шариат қонунлари бажарилиши, бозорлардаги тош-тарозининг тўғрилигини назорат қилиш билан *раис* шуғулланган. Раислар амир томонидан шариат қонунларини мукамал

билган ва мадрасани тугатган кишилар орасидан тайинланган. Раис умумий назоратдан ташқари, бутун аҳоли ва хизматчилар устидан кузатув олиб борадиган махфий полиция вазифасини ҳам бажарар эди. Раисга барча мачит имомлари ва уларнинг ёрдамчилари (муаззинлар) бўйсунтирилган[25:246-247].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлиги даврида Шимолий Сурхон воҳасининг тарихи марказий ҳокимиятнинг минтақани марказлаштиришга қаратилган қатъий сиёсати ва маҳаллий халқнинг бу сиёсатга қарши кураши билан чамбарчас боғлиқдир. Манғитлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши билан бошланган бу жараёнлар, айниқса, Муҳаммад Раҳимхон давридаги қонли юришлар ва кейинчалик Амир Музаффарга қарши кўтарилган кўзғолонларда яққол намоён бўлди. Бу тўқнашувлар натижасида қўплаб аҳоли қурбон бўлди, шаҳарлар ва қишлоқлар вайрон этилди, "калла миноралар" барпо этилиб, бу воқеалар халқ хотирасида чуқур из қолдирди. Умуман олганда, XVIII-XX аср бошларида Шимолий Сурхон воҳаси қийин ва зиддиятли даврни бошдан кечирди. Марказий ҳокимиятнинг доимий назорати ва шафқатсиз жазолари бир томондан минтақани нисбий сиёсий бирлаштиришга хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, аҳолининг иқтисодий ва ижтимоий аҳволига салбий таъсир кўрсатди, улар орасида норозилик ва кўчишларга сабаб бўлди. Мақола бу воқеаларни атрофлича ёритиш орқали минтақа тарихига оид муҳим бўшлиқларни тўлдиришга ва ўтмишни чуқурроқ англашга ёрдам беради.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий. – Тошкент, 2001. – Б. 21–22.
2. Муҳаммад Вафо Карминаги. Тухфат ал-хоний. – Б. 196.
3. Бартольд В. В. Термез. Сочинения. Т. III. – С. 507.

4. Батраков В. С. Особенности развития сельского хозяйства Бухарского ханства с половины XVIII до 70-х гг. XIX века. // Труды Ташкентского гос. университета. Вып. 193. – Тошкент, 1962. – С. 155.
5. Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа. – Москва, 1962. – С. 46, 81, 109, 111.
6. Айний Садриддин. Асарлар. 4-жилд. – Тошкент, 1964. – Б. 95.
7. Айний Садриддин. Таърихи амирони мангит. – Бухоро–Тошкент, 1923. – Б. 59.
8. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 664–665.
9. Хамраев М. Очерки истории Хисарского бекства конца XIX – начала XX вв. – Сталинабад, 1959. – С. 24.
10. Материалы для статистики Туркестанского края. – С. 130, 155, 165, 175–177, 184–186, 306, 308–310.
11. Bonvalot G. Through the Heart of Asia. Over the Pamir to India. Vol. II. – London, 1889. – P. 220.
12. Сафаров Ш., Умаров И. Айрим топонимлар тарихи. – Қарши: Насаф, 2005. – Б. 25–26.
13. Сын эмира Абдул-Малик, известный под именем Катта-Тюри. // Туркестанские ведомости. – 1877. – № 14, 16, 18.
14. Арандаренко Г. А. Досуги в Туркестане. – СПб., 1889. – С. 538.
15. Мирза Салимбек. Тарих-и Салимий. – Тошкент, 2009. – С. 36, 40, 82–85.
16. Семенов А. Покоритель и устроитель Туркестанского края ген.-адъютант К. П. фон-Кауфман. – Москва, 1910. – С. 28.
17. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Москва, 1963. – С. 407.
18. Яворский И. Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1876–1879 гг. Т. 1. – СПб., 1882. – С. 370.
19. Халфин Н. А. Английская колониальная политика в Среднем Востоке. – Ташкент, 1957. – С. 17.
20. Заметки о гиссарских владениях. // Туркестанский сборник. Т. 83. – С. 309–310.
21. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. 1. – Душанбе, 1963. – С. 141.
22. Холиков З. Э. Термиз ва Чағониён сўнгги ўрта асрларда. Тарих фан. номз. дисс. – Самарқанд, 2001. – Б. 95–96.
23. Отчет о поездке в пределы Центральной и Восточной Бухары в 1886 году капитана Генерального штаба Покотило. – Ташкент, 1888. – С. 60–61.
24. Покотило. – С. 60, 61, 77, 79.
25. Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. 1. – СПб., 1911. – С. 242–250, 246–247.
26. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент, 2001. – С. 10–14.
27. ЎзР МА. I-2-жамғарма, 1-рўйхат, 251-иш, 10-варакнинг орқа томони.
28. ЎзР МА. I-2-жамғарма, 27-рўйхат, 3-иш, 2-варак.
29. ЎзР МА. I-126-жамғарма, 1-рўйхат, 62-иш, 1-варак.
30. ЎзР МА. I-1-жамғарма, 34-рўйхат, 639-иш, 17-варак; 3-жамғарма, 1-рўйхат, 74-иш, 82-варак.